

Εισαγωγή

Συζητώντας για το χώρο μετά τον Ι. Λιάπη

Η παρούσα έκδοση εκφράζει την επιθυμία του Τομέα III της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ να αποτίσει φόρο τιμής στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Λιάπη. Πρόκειται για μια έκδοση το δεύτερο, και μεγαλύτερο, μέρος της οποίας καταλαμβάνουν τα άρθρα των υποψήφιων διδασκόντων του τομέα, που παρουσιάστηκαν στη σχετική ημερίδα¹, σε μια απόπειρα ανάδειξης των κατευθύνσεων του Τομέα III και κατανόησης της συμβολής της σκέψης του Ι. Λιάπη μέχρι σήμερα.

Τόσο η ημερίδα όσο και η παρούσα έκδοση εντάσσονται σε μια περίοδο αποχώρησης μεγάλης μερίδας συναδέλφων του Λιάπη από τη Σχολή Αρχιτεκτόνων, περίοδο κατά την οποία κυριαρχεί ο προβληματισμός για το μέλλον και τη φυσιογνωμία του ακαδημαϊκού χαρακτήρα της σχολής. Ο προβληματισμός αυτός εκφράζεται στο πρώτο μέρος της ημερίδας και της παρούσας έκδοσης, στο οποίο επιχειρείται μια αποτίμηση της συμβολής του έργου του Λιάπη μέσα από προσωπικές του μνήμες, εμπειρίες και εκτιμήσεις, μια αναδρομή στην ιδιότητα του Λιάπη, του «επαγγελματία καθηγητή», όπως του άρεσε να αυτοκατακηρύσσεται. Στις εισηγήσεις των συναδέλφων και φίλων του εντοπίζονται κυρίως χαρακτηριστικά

1. Η ημερίδα πραγματοποιήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2010, με θέμα: «Σύγχρονες αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις σχετικά με το σχεδιασμό και την παραγωγή του χώρου», στην αίθουσα τελετών του κτιρίου Αβέρωφ της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ.

του διδακτικού του έργου, αλλά κυρίως της προσωπικότητάς του. Στο σύνολο σχεδόν αυτών των ομιλιών υπογραμμίζεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησε ο Λιάπης, οι πολύ διαφορετικές, σε σχέση με σήμερα, συνθήκες μιας μακράς περιόδου στις οποίες συντελέστηκαν ανατροπές που διαμόρφωσαν νέα δεδομένα για την κοινωνία και την εκπαίδευση.

Ο Λιάπης λειτούργησε ως πνευματικός κρίκος ανάμεσα στη γενιά του ελληνοκεντρικού μοντερνισμού του Μεσοπολέμου και στη γενιά που συστήνει το παρόν συμμετέχοντας στον καθορισμό ενός άλλου μοντερνισμού. Λειτούργησε με εμμονή για μια πρωτογενή δημιουργία στο πλαίσιο των εκάστοτε σύγχρονων κανόνων. Διατήρησε μια μαχόμενη θέση διακρίνοντας τη συντηρητική/παραδοσιακή σκέψη από την προοδευτική.

Τις δύο προηγούμενες προτάσεις θα μπορούσαμε να τις κατανοήσουμε:

- τόσο μέσα από την ποικιλοτροπία των σχεδιασμάτων του Λιάπη, που λειτουργούν ως γέφυρα ανάμεσα στη «γενιά του '30» και τις μέρες του 1990, διαπερνώντας την έκφραση της ελληνικότητας με νήματα της σκέψης και της έκφρασης των Klee, Kandinsky, Miro, Matisse, Picasso, Moore, προς ένα ανθρωπογενές φυσιοαναφορικό περιβάλλον,
- όσο και μέσα από τις σημειώσεις του για τις εισηγητικές εκθέσεις εκλογής καθηγητών, σημειώσεις στις οποίες διατύπωνε αξιολογικά σχήματα με βάση την προοδευτικότητα της σκέψης του υποψήφιου και το βαθμό συμμετοχής του στα τεκταινόμενα της τέχνης και της αρχιτεκτονικής.

Προφανώς, τα παραπάνω αποτελούν «υποσημειώσεις» ενός έργου, αρχιτεκτονικού και θεωρητικού, που αποτελεί τεκμήριο για τη συμμετοχή του Λιάπη στα τεκταινόμενα και τη μετάδοση της εμπειρίας του. Το 1962, στη διδακτορική διατριβή

του² εισήγαγε ζητήματα αντιληπτικής ψυχολογίας, η οποία αποτελούσε εκείνη την εποχή τη βάση ανάπτυξης της *op art* και της εξάρτησης του αντικειμένου από την ερμηνεία του υποκειμένου, και ταυτόχρονα δήλωνε σε ένα ευρύτερο πλαίσιο τη σχετικότητα της ερμηνείας του έργου από την κοινωνική συγκυρία. Ωστόσο, το ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι εισήγαγε την αρχιτεκτονική στην εποχή της πολυπλοκότητας, θεωρώντας ένα έργο τέχνης αποτέλεσμα *συνήχησης* διαφορετικών πειθαρχιών/τεχνών, στο οποίο η καθεμία «παράγει το “πλέον”, το οποίον είναι και το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν της. Δι’ αυτού του τρόπου αυξάνει την δύναμιν της γενικής εσωτερικής συνήχσεως, πλουτίζοντάς την με δυνάμεις που υπερβαίνουν τας πηγάς μίας και μόνον τέχνης». Με αυτήν τη φράση κλείνει τη διατριβή του.

Η έννοια της *συνήχησης* μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε το αρχιτεκτονικό του έργο ως ύφανση από πολλαπλές διαφορετικές αναγνώσεις συνιστωσών (πόλη-άνθρωπος, φύση-άνθρωπος, φύση-τέχνημα, τεχνική-έκφραση, υποκείμενο-αντικείμενο, γνωστής-γνωστό, γλώσσα-λόγος). Και η επαφή με το αρχείο του³, που περιλαμβάνει το γνωστό ή/και λιγότερο γνωστό αρχιτεκτονικό του έργο, επιβεβαίωσε την άποψη ότι το έργο αυτό οφείλει κάποτε να αξιολογηθεί μέσα από τις παραπάνω συνιστώσες. Το αρχείο όμως, εκτός των μελετών του, περιλαμβάνει και τα προσωπικά του σημειωματάρια, που μάλλον κρατούσε συστηματικά και επί χρόνια. Το υλικό αυτό, αταξινόμητο και χωρίς να έχει δεχτεί ακόμα τη ματιά κάποιου ερευνητή, προβάλλει με ένταση την πίστη του Λιάπη στη σημασία της *συνήχησης*, αποκαλύπτοντας ότι για τον ίδιο η έννοια αυτή δεν

2. Ιωάννης Λιάπης, *Η αίσθησις και η αισθητική του χρώματος*, διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Αθήνα 1962, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα 2006.

3. Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη (ΑΝΑ 38).

αποτελεί απλώς μια θεωρητική άποψη, αλλά συμπυκνώνει μια θέση ζωής, έναν προσωπικό δρόμο κατάκτησης και ερμηνείας της πραγματικότητας. Έτσι, τα σημειωματάρια του, τα οποία δεν προορίζονταν για δημόσια έκθεση, αποτελούν ένα έγκυρο δείγμα των προσωπικών του εμμονών και σκέψεων, αλλά και του αδιαμφισβήτητου εύρους δεξιοτήτων που καλλιέργησε συστηματικά, δεξιοτήτων στην επεξεργασία του χρώματος και της φόρμας, στην κατασκευή μιας γλώσσας ικανής να βρίσκει εφαρμογή σε διαφορετικά πεδία. Η συνεχής άσκηση και οι ανεξάντλητοι πειραματισμοί του σε σκίτσα, ακουαρέλες, φωτογραφίες, καθώς και τα συνοδευτικά γραπτά σχόλιά του αποδίδουν την ανάγκη του να προσεγγίζει μέσα από διαφορετικά «βλέμματα» την πραγματικότητα. Την ίδια στιγμή όμως αποκαλύπτουν και την απόλαυση που του χάριζε αυτή η προσέγγιση (της *συνήχησης*). Στα σημειωματάρια διακρίνουμε τη συνεχή επιστροφή του στην επεξεργασία συγκεκριμένων θεμάτων, που αποτελούν γνωστά δίπολα σχέσεων (φυσικό τοπίο/κτίσμα, γεωμετρία/πλαστικότητα, μόνιμη/εφήμερη κατασκευή κτλ.). Με το χρώμα κυρίαρχο παντού, καταγράφει τοπία, κτίσματα και ανθρώπινα σώματα, «φωτίζοντας» το καθένα από αυτά μέσα από την παρουσία ή την απουσία του άλλου. Σε συνεχή διάλογο με τον εαυτό του, σε πολλά σημεία διαπιστώνεται η ανάγκη επικοινωνίας με τους μεγάλους δάσκαλους της τέχνης και της αρχιτεκτονικής μέσα από τις σπουδές που αναφέρονται στο ύφος τους, αλλά και από παραπομπές κειμένων τους. Έτσι, μέσα από τη συσσώρευση εικόνων, προτάσεων, παρατηρήσεων, καταγράφων, διάσπαρτων στο χρόνο, μπορεί κανείς να διακρίνει σταθερή την ανάγκη διερεύνησης εκφραστικών μέσων αλλά και ένα μέχρι τέλους ανήσυχο πνεύμα, το οποίο κυριολεκτικά αναζητεί τη *συνήχηση* των γραμμάτων και των τεχνών.

Η έννοια της *συνήχησης* μας επιτρέπει επιπλέον να κατανοήσουμε τις βασικές αποφάσεις που προσδιόρισαν το χαρακτή-

ρα του εκπαιδευτικού του έργου. Στις σημειώσεις του για τον καθορισμό του περιεχομένου των μαθημάτων της θεματικής περιοχής της Αρχιτεκτονικής Εσωτερικού Χώρου, στο ευρύτερο πλαίσιο των μαθημάτων αρχιτεκτονικού σχεδιασμού που διδάσκονταν στη σχολή, αναζητούσε εκείνα τα στοιχεία τα οποία θα αξίωναν μια παραπληρωματική, πολυφωνική εκπαιδευτική διαδικασία όσον αφορά τα γνωστικά αντικείμενα και τις μεθόδους διδασκαλίας. Αλλά και την ίδια τη διδακτική ομάδα των χώρων επέλεξε να τη συγκροτήσει με εκπροσώπους διαφορετικών προσεγγίσεων του αρχιτεκτονικού έργου, που προσέδιδαν διαφορετική διάσταση στο χώρο: κοινωνική, τεχνική, πλαστική, πληροφορική, συντακτική, εργονομική, επικοινωνιακή. Η συνύπαρξη όλων αυτών των διαστάσεων προϋπέθετε τη συνεργασία των διδασκόντων και ευνοούσε τον εμπλουτισμό των σημασιών του εκπαιδευτικού, αλλά και του επιδιωκόμενου αρχιτεκτονικού έργου.

Μπορεί να έλειψε αυτός που οργάνωσε τη *συνήληση* και εξασφάλιζε τη λειτουργία της, όμως η σκέψη του είναι ακόμα ζωντανή και μπορεί να ψηλαφιστεί σχεδόν σε όλες τις εκδηλώσεις της σχολής, από το πρόγραμμα σπουδών και τα περιεχόμενα των θεματικών περιοχών μέχρι τη χάραξη προσωπικών πορειών. Αποτίμηση αυτής της κληρονομιάς σήμερα μπορούμε να κάνουμε μέσα από την παρουσίαση των διδακτορικών διατριβών στη θεματική περιοχή των Χώρων, παρουσίαση την οποία οργανώσαμε σε τρεις μεγάλες θεματικές ενότητες βασισμένοι στην εξής σκέψη, την οποία διατύπωσε ο Λιάπης κατά τη διάρκεια ερευνητικού προγράμματος το 1984⁴:

4. Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων Χειροτεχνίας (EOMMEX), «Μελέτη των προϋποθέσεων, των κριτηρίων και της διαδικασίας απονομής του σήματος μορφολογικής ποιότητας σε προϊόντα της μικρομεσαίας μεταποίησης», ερευνητικό πρόγραμμα, 1984 (εισηγ.: Ι. Λιάπης, Γ. Παρμενίδης, Σ. Χαραλαμπίδου-Διβάνη).

Μπορούμε να ορίσουμε τις διαστάσεις του χώρου σε σχέση με:

- τον άνθρωπο, όσον αφορά τη χρήση και τη λειτουργία,
- τη διαδικασία μετατροπής πρώτων υλών,
- τον άνθρωπο στην κοινωνική του διάσταση.

Στην ουσία, η διάκριση αυτή των διαστάσεων αποτελεί την εισαγωγή στη σύγχρονη οντολογική σκέψη, στην οποία καταγράφεται με διακριτές λογικές η ταυτόχρονη σύσταση του υποκειμένου και του αντικειμένου. Και για τον Λιάπη αποτελούσε εκπαιδευτικό μέσο η αναφορά σε μια άλλη λογική οργάνωσης των πραγμάτων. Κάθε φορά, κάνοντας μια απρόσμενη και συνήθως συναρπαστική παρατήρηση, «τραβούσε το χαλί κάτω από τα πόδια» και υποδείκνυε το δρόμο για μια πιο σύνθετη και λιγότερο συμβατική σκέψη.

Μετά τη θεματική οργάνωση των διδακτορικών διατριβών της περιοχής των Χώρων στις παραπάνω ενότητες, διαπιστώσαμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός τους επικεντρώνεται στον προσδιορισμό της κοινωνικής/επικοινωνιακής διάστασης του χώρου, ακολουθεί η χρηστική διάσταση και έπεται η τεχνική. Επιπλέον, διακρίναμε επιμέρους κατευθύνσεις στην παραγωγή του επικοινωνιακού χώρου: τον εννοιολογικό, τον αναλογικό και τον αφηγηματικό χώρο. Τα προηγούμενα αναφέρονται ως σημεία των καιρών σε σχέση με μια από τις κατευθύνσεις της έρευνας στην αρχιτεκτονική που αποτελεί συνέχεια και εξέλιξη της εκπαιδευτικής και ερευνητικής πορείας του Λιάπη.

Τελικά, οι θεματικές ενότητες διατυπώθηκαν ως:

A. Ο χώρος στην κοινωνική, επικοινωνιακή, γλωσσική διάσταση (η παραγωγή των κατηγορημάτων):

- ο εννοιολογικός χώρος,
- ο αναλογικός χώρος,
- ο αφηγηματικός χώρος.

B. Ο χώρος στη χρηστική, λειτουργική, διαπραγματευτική διάσταση (η επιτέλεση των διαδικασιών):

- ο προσωπικός/κοινωνικός χώρος.

Γ. Ο χώρος στην τεχνική, υλική, δομική διάσταση (η συγκρότηση των συναρτήσεων):

- ο τεχνικός χώρος.

Τα άρθρα που παρουσιάζονται στην παρούσα έκδοση, μετά τις ομιλίες των συναδέλφων του, αφορούν, όπως προαναφέρθηκε, την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών στην περιοχή των Χώρων (Τομέας III). Πρόκειται για καταγραφές των *διαστάσεων* του χώρου και αποκτούν το χαρακτήρα των *συνηχήσεων*, που συστήνουν το αντικείμενο της αρχιτεκτονικής, ενώ ταυτόχρονα καταδεικνύουν το δρόμο για να προσεγγισθεί η πολυπλοκότητά του.

Γ. Παρμενίδης, καθηγητής ΕΜΠ
Αρ. Βοζάνη, λέκτορας ΕΜΠ